

اعجاز بیانی و
تأثیری قرآن کریم
جلد دوم

سید محمد حسن جواهری

www.ketab.ir



پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
تاسیس ۱۳۵۰

اعجاز اللفظی و تأثیری قرآن کریم

جلد دوم

سید محمدحسن جوهری

عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۸

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۲۷۰۰۰ تومان

طراح جلد: سید ایمان نوری

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه آدینه فرهنگ جوهری

سرشناسه: جوهری، سید محمدحسن، ۱۳۵۰.

عنوان و نام پدیدآور: اعجاز بیانی و تأثیری قرآن کریم/ سید محمدحسن جوهری.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: ۳۹۱ص.

شابک دوره: ۷- ۴۷۳-۱۰۸-۶۰۰-۹۷۸ شابک جلد ۱: ۰-۴۷۲-۱۰۸-۶۰۰-۹۷۸

شابک جلد ۲: ۴-۴۷۴-۱۰۸-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: قرآن - مسائل لغوی - نمونه پژوهی.

موضوع: Qur'an -- Language, Style -- Case studies

موضوع: قرآن - مسائل ادبی - معانی و بیان - نمونه پژوهی.

موضوع: Rhetoric in the Quran -- Case studies

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: BP ۸۲/۲

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۳

شماره کتابشناسی ملی: ۵۹۰۰۲۳

دفتر مرکزی: تهران، خیابان شهیدبهشتی، تقاطع بزرگراه

شهید مدرس، پلاک ۵۶ تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

فروشگاه کتاب اندیشه: تهران: خیابان انقلاب، روبروی

درب اصلی دانشگاه تهران، پلاک ۱۲۴۸، تلفن: ۶۶۱۷۵۶۷۰

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۱	تذکرات آغازین
۱۳	مقدمه
۲۱	فصل اول: گونه‌های ناسمی اعجاز تأثیری قرآن کریم
۲۱	۱. تأثیر روانی
۲۲	۲. تأثیر در بیان
۲۳	۱-۲. تفصیل و نقل و بررسی نظریه
۲۵	۱-۱-۲. متکلم و برتری زمانی
۲۷	۲-۱-۲. گوینده و برتری زمانی
۲۹	۳-۱-۲. گوینده و برتری قدرتمدانه
۴۲	۲-۲. ادله نظریه انتساب
۴۲	۱-۲-۲. قرآن
۴۵	۲-۲-۲. روایات
۴۶	۳-۲. قواید و ویژگی‌های نظریه انتساب از دیدگاه قبانچی
۴۷	۱-۳-۲. جایگاه نظریه انتساب
۴۸	۲-۳-۲. اثنی بودن استدلال به وجوه اعجاز
۴۸	الف) مصداق برهان لمی و یقین آور بودن نظریه انتساب
۴۹	ب) اثنی بودن و یقین آور نبودن وجوه اعجاز قرآن، به‌جز نظریه انتساب
۵۱	۳. تأثیر فیزیکی و مادی
۵۱	۱-۳. بر انسان‌ها و دیگر مخلوقات ذی روح
۵۴	۱-۱-۳. تعویذ با معوذتین
۵۴	۲-۱-۳. خواص تکرار سوره واقعه هر شب جمعه

- ۵۴..... ۳-۱-۳. تأثیر آوای قرآن بر جسم و روان
- ۵۵..... ۲-۳. بر جمادات (هیافت‌های علوم تجربی)
- ۶۱..... فصل دوم: مهم‌ترین نظریه‌های اعجاز تأثیری
- ۶۱..... ۱. اعجاز تأثیری با محوریت گوینده
- ۶۱..... ۱-۱. تجلی
- ۶۲..... ۲-۱. نظریه انتساب
- ۶۲..... ۲. اعجاز تأثیری با محوریت متن
- ۶۳..... ۱-۲. نظم
- ۶۳..... ۲-۲. ریخت
- ۶۴..... ۳-۱. موسیقی باطنی
- ۶۴..... ۳. اعجاز تأثیری با محوریت مخاطب (مخاطب خاستگاه اعجاز تأثیری است)
- ۶۵..... ۴. اعجاز تأثیری با محوریت مخاطب (بدون لحاظ نظم و بلاغت)
- ۶۵..... ۵. اعجاز تأثیری با محوریت مخاطب خارجی (خارجی متن خاستگاه اصلی و کارکردهای خارجی نشانه‌های آن است)
- ۶۵..... ۶. اعجاز تأثیری بر پایه محورهای سه‌گانه (نظریه مختار)
- ۷۱..... فصل سوم: بررسی سیر تکاملی اعجاز تأثیری در سده دانشمندان
- ۷۱..... ۱. دیدگاه‌ها و نظریات متقدمان
- ۷۲..... ۱-۱. خطابی (۳۸۸ق)
- ۷۴..... ۱-۱-۱. تحلیل العانی
- ۷۵..... ۲-۱-۱. تحلیل ابوزید
- ۷۶..... ۳-۱-۱. نقد داوری ابوزید
- ۷۷..... ۲-۱. قاضی عیاض اندلسی (۵۴۴ق)
- ۷۹..... ۳-۱. قطب‌الدین راوندی (۵۷۳ق)
- ۸۱..... ۴-۱. جلال‌الدین سیوطی (۹۱۱ق)
- ۸۴..... ۲. دیدگاه‌ها و نظریات متأخران
- ۸۴..... ۱-۲. فرید وجدی
- ۹۶..... ۲-۲. هبة‌الدین شهرستانی

۳-۲. سیدقطب.....	۱۰۶
۴-۲. محمد هادی معرفت.....	۱۱۱
۵-۲. محمد غزالی.....	۱۱۳
۶-۲. عبدالعزیز.....	۱۱۶
فصل چهارم: دلایل اعجاز تأثیری.....	
۱۱۹.....	۱۱۹
۱. قرآن.....	
۱۲۵.....	۱۲۵
۱-۱. اقشعرار جلود.....	۱۲۵
۲-۱. شکافتن کوه.....	۱۳۱
۳-۱. کبریا برای خواندن.....	۱۳۳
۴-۱. شکست دادن، متأثر از قرائت قرآن و ایمان به آن.....	۱۳۵
۵-۱. سرنوشت موسی شاکست.....	۱۳۷
۶-۱. نهی از شنیدن قرآن، بر تأثیر قرآن.....	۱۴۱
۷-۱. بیمناکی قلوب ثمر تلاوت قرآن.....	۱۴۲
۸-۱. اتهام به سحر نشناختن قرآن.....	۱۴۳
۹-۱. شگفت زده شدن جنیان از قرآن.....	۱۴۴
۱۰-۱. سجده مستمعان قرآن.....	۱۴۶
۲. روایات.....	
۱۴۸.....	۱۴۸
۱-۲. کهنه نشدن از مظاهر اعجاز تأثیری.....	۱۴۹
۲-۲. تجلی خدا در قرآن.....	۱۴۹
۱-۲-۲. معنای تجلی.....	۱۵۲
۲-۲-۲. گونه‌ها و مراتب تجلی.....	۱۵۳
۳-۲-۲. شرایط و مراتب دریافت تجلی.....	۱۵۴
۳-۲. اختلاط قرآن با گوشت و خون.....	۱۵۶
۴-۲. تأثیر پیامبر اکرم ﷺ از استماع قرآن.....	۱۵۶
۵-۲. تأثیر پیامبر اکرم ﷺ از قرائت قرآن.....	۱۵۷
۶-۲. فراگوش دادن فرشتگان به قرآن.....	۱۵۸
۷-۲. احوال اصحاب پیامبر هنگام شنیدن قرآن.....	۱۵۹
۳. گزاره‌های تاریخی و تجربه‌های شخصی.....	
۱۵۹.....	۱۵۹

- ۱۶۰..... ۱۳. تجمع سران شرک برای شنیدن قرآن
- ۱۶۱..... ۲۳. تأثیر قرآن بر اهل مدینه
- ۱۶۱..... ۳۳. تأثیر قرآن بر عباد بن بشر
- ۱۶۲..... ۴۳. مسلمان شدن طفیل
- ۱۶۴..... ۵۳. سید قطب
- ۱۶۶..... ۶۳. فضیل
- ۱۶۷..... ۷۳. جان دادن علی بن فضیل
- ۱۶۹..... ۸۳. مصداقی دیگر از تأثیر آیه ۱۶ سوره حدید
- ۱۷۰..... ۹۳. اسلام آوردن پیکتال انگلیسی
- ۱۷۱..... ۱۰۳. تور شعوانه
- ۱۷۳..... فصل پنجم: دستگازان اعجاز تأثیری و عوامل محوری آن
- ۱۷۳..... - الهی بودن قرآن
- ۱۷۳..... - مفاهیم قرآن
- ۱۷۴..... - قاری قرآن
- ۱۷۴..... - زمان تلقی نص
- ۱۷۴..... - احوال دریافت کننده
- ۱۷۴..... - مظاهر تأثیر در دریافت کننده
- ۱۷۴..... - انحصاری بودن تأثیر برای قرآن
- ۱۷۵..... دیدگاه نگارنده
- ۱۷۵..... ۱. خالق متن
- ۱۸۳..... ۲. قابلیت متن
- ۱۸۵..... ۳. نقش و شرایط گیرنده و مخاطب متن
- ۱۹۳..... فصل ششم: پاسخ به شبهات
- ۱۹۳..... ۱. اثبات ناپذیری
- ۱۹۶..... ۲. وجود ناقض و امکان همسان آوری
- ۱۹۷..... ۳. نبود ملاک داوری و داور مشخص برای ارزیابی اعجاز تأثیری

۱۹۸	۴. شبهه دور در استدلال به آیات و روایات
۱۹۹	کتابنامه
۲۲۵	فهرست آیات
۲۳۵	نمایه اصطلاحات

مقدمه

از زمان نزول قرآن، مردم عرب که آیات الهی را می‌شنیدند، بر اساس فطرت و زین مادران خود به خوبی و با تمام وجود به فرا بشری بودن آنها پی می‌بردند و برای تکمیل این حقیقتی هیچ‌گاه نیاز به حضور نزد استاد نمی‌دیدند. برخی نیز که در درونشان تعارضی بین خواهش‌های نفسانی و دریافت‌های درونی احساس می‌کردند، برای رهایی از چنین غوغایی به برخی کارشناسان خبره روزگار خود مراجعه می‌کردند. زبان‌شناسان مورد رجوع نیز برخی حقیقت را به صراحت اعلام می‌کردند و بعضی که قلبشان بیمار بود، راه نجات را در تهمت‌هایی مانند سحر و جنون و مانند این‌ها می‌یافتند، لیکن خواسته یا ناخواسته به امتیازمان گفت‌آور قرآن اعتراف می‌کردند. قرآن سخن یکی^۱ از این گونه افراد را چنین نقل می‌کند: «إِنَّهُ فَكَّرَ وَ قَدَّرَ، فَقَتَلَ كَيْفَ قَدَّرَ، ثُمَّ قَتَلَ كَيْفَ قَدَّرَ؛ ثُمَّ نَظَرَ، ثُمَّ نَسَى وَ بَسَرَ؛ ثُمَّ أَدْبَرَ وَ اسْتَكْبَرَ، فَقَالَ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يَوْثُرُ»^۲. او حيله كرد اما نتوانست بر

۱. بر اساس آنچه در شأن نزول آیه آمده، این شخص «ولید بن مغیره مخزومی» بوده است. ر.ک: مجمع البیان، طبرسی، ج ۱۰، ص ۵۸۴ - ۵۸۶.
۲. مدثر، ۱۸ - ۲۴؛ او [برای مبارزه با قرآن] اندیشید و مطلب را آماده کرد؛ مرگ بر او باد! چگونه [برای مبارزه با حق] مطلب را آماده کرد! مرگ بر او باد! چگونه مطلب [و نقشه شیطانی خود را] آماده نمود! سپس نگاهی افکند، بعد چهره درهم کشید و عجزلانه دست به کار شد، سپس [به حق] پشت کرد و تکبر ورزید، و سرانجام گفت: «این [قرآن] چیزی جز افسونی برگرفته [از جادوگران] نیست!»

تأثیرگذاری آن سرپوش گذارد. او آن را سحر نامید؛ "سحر" که از ویژگی‌های بارز آن تأثیر شگفت و غیر متعارف است. او باید چیزی می‌گفت که ضمن تأیید اجمالی درک مخاطب از ویژگی‌های ممتاز قرآن، ذهن آن‌ها را منحرف نموده و درک آن‌ها را به باطل مشوب و آن‌ها را قانع کند.

آری، مدت‌ها مسلمانان نیازی به تدوین وجوه اعجاز نداشتند، اما عواملی رمنه طرح شبهات گوناگون درباره قرآن و مسائل پیرامونی آن را فراهم کرد. از سده سوم و شاید از جاحظ (۲۵۵ ق) نگارش اعجاز قرآن برای پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و دفعه شبهات و دفاع از قرآن آغاز گشت. نخست نگارش‌ها سطحی بود و بعداً گران‌رفته رفته دریافت‌های خود را با ژرف‌اندیشی‌های بیشتر، بهتر و دقیق‌تر تدرین کرد، اما همواره از نوعی ابهام در عین وضوح رنج می‌بردند؛ حقیقتی که به خوبی بیان می‌کردند، ولی نمی‌دانستند چگونه بیان کنند. آن‌ها با متنی در بالاترین مرتبه مهنه مع روبه‌رو بودند و می‌کوشیدند به راز این شگفتی پی ببرند. نویسندگان اعجاز، گاه به نظم قرآن می‌اندیشیدند و چون آن را فراتر از نگارش‌های بشری می‌دیدند، آن را وجه اعجاز می‌شمردند و گاه همین نگاه را در مورد سبک و جز این‌ها و گاه نیز در جمع آن‌ها می‌دیدند و این سرگردانی برای برخی به جایی رسید که به نظر به‌مناسبت سازگار و متناقض روی آوردند. در این میان، بر اساس منابع در دسترس، نخستین کسی بود که در مسئله اعجاز به وجهی نو اشاره کرد. او در متناورد پیشینیان خود در این باره را - که اعجاز بیانی خوانده می‌شود - فروتر از دیدگاه‌های خود می‌دید؛ از این رو ضمن تأکید بر فرا بشری بودن نظم قرآن، پرده حقیقتی دیگر برداشت؛ حقیقتی که تحت عنوان تأثیر قرآن طرح نمود و یادآور شد که تنها برخی افراد خاص به آن توجه دارند.^۱ البته او در تحلیل آنچه بر اثر دریافت درونی بدان رسیده بود، چندان توفیق نیافت و جز اشاره‌ای کوتاه به برخی

۱. ر.ک: ثلاث رسائل فی الاعجاز، رمانی و...، ص ۷۰-۷۱.

۲. همان.

شواهد و ادله، در برابر سز آن حیران و سرگردان مانند.

گفتنی است بر اساس برخی گزارش‌ها^۱، پیش از خطابی نیز نظریه تعلیل ناپذیری اعجاز قرآن سابقه داشته است، لیکن نه آن‌چنان‌که خطابی بدان پرداخت. به بیان دیگر، نظریه تعلیل ناپذیری هرچند بر تأثیر ویژه قرآن بسان تصریح خطابی و شهرستانی و بسیاری دیگر، تصریح نمی‌کند، لیکن به مرحله‌ای از آن نزدیک می‌شود و برخی ویژگی‌های مهم آن را بازگو می‌کند. ما با توجه به شناخت و اقرارهایی که از نوع نگرش آن‌ها در مورد بیان قرآن در اختیار داریم، می‌توانیم آن را بر اعجاز تأثیری تطبیق کنیم.

حسن ن محسن قمی (۳۷۸ ق) - به گفته عبدالعلیم هندی - بر این باور بود که طبیعت این معجز (قرآن) به گونه‌ای است که می‌توان به آن وقوف یافت، ولی نمی‌توان آن را در حدی که نظری که بعدها باقلانی (۴۰۳ ق) و سکاکی (۶۲۵ ق) بدان گرایش یافتند، سکاکی ابتدا به امکان تعلیل اعجاز و بیان وجه آن روی آورد و بلاغت و نظم را مطرح کرد - که دانشمندان پیش از او نیز به آن‌ها توجه داشتند - ولی در نهایت از این روش روی گردان شده، آن را مما یدرک و لا یوصف معرفی کرد: «بدان که اعجاز قرآن امری مست درک شدنی نه وصف شدنی؛ مانند استواری وزن [در شعر] که قابل درک است نه قابل وصف، یا همچون ملاحظت [مثلاً چهره نمکین قابل وصف نیست، تنها با دیدن می‌توان آن را فهمید]، و درک کننده اعجاز نزد من همان ذوق ستم است. راه دست‌یابی به ذوق سالم، در محضر این دو علم [معانی و بیان] بودن است^۲. او در توضیح سخن خود پس از نقل نظریات دیگر و نقد آن‌ها آورده است: «العلمین قول چیزی است که اصحاب ذوق درک می‌کنند و از جنس فصاحت و بلاغت

۱. ر.ک: فکرة اعجاز القرآن، حمصی، ص ۶۱.

۲. مفتاح العلوم، سکاکی، ص ۱۷۶ «و اعلم، ان شان الإعجاز عجیب یدرک و لا یمكن وصفه کاستقامة الوزن، تدرک و لا یمكن وصفها و کالملاحه، و مدرک الاعجاز عندی هو الذوق لبس إلا، و طريقة الذوق خدمة هذین العلمین».

است و راهی به آن نیست مگر تلاش طولانی در دو علم معانی و بیان به ضمیمه جان مستعدی که خدای تعالی ارزانی کرده باشد...»^۱

از دانشمندان قرن پنجم، عبدالقاهر جرجانی (۴۷۱ ق) نظم قرآن را وجه اعجاز دانسته، بر آن تأکید فراوانی دارد، لیکن او نیز درک آن را تا حدی به ذوق و احساس روحی و کثرت آگاهی از کلام عرب ارجاع می‌دهد، نگرشی که از حنا: سکاکی (۶۲۵ ق) نیز به نوعی استنباط شد.^۲

افزون بر نظریه نظم و بلاغت - که در آثار برخی نویسندگان نامدار اعجاز به نوعی ادراک و وصف ناپذیری انجامیده - در خصوص نظریه صرفه نیز - که در قرن نخستین طرفدارانی به‌ویژه از معتزله داشته است - از بررسی اقوال طرفداران این نظریه به این نکته دست یابیم که وجود تأثیر ویژه و وصف ناپذیر قرآن را سیطره آن بر دیگر وجوه اعجاز، عامل گرایش دست کم برخی به این نظریه بوده است، کسانی که برای توجیه چرایی اعجاز قرآن نتوانستند به نظریه‌های موجود در آن زمان دست یابند. چنین رفتاری را می‌توان در آثار رمانی، خفاجی، فخر رازی، سید مرتضی و برخی دیگر، البته با لحاظ تفاوت‌هایی، ردیابی کرد.

در قرن هشتم، ابن کثیر (۷۷۴ ق) یکی از وجوه اعجاز، تأثیر آن بر نفوس دانست، هرچند آن را در سایه بلاغت قرار داد.^۳ پس از او ابن خلدون (۸۰۸ ق) نیز به نظریه تحلیل ناپذیری گرایش یافت و اعجاز قرآن را می‌داند که «لا یوصف دانست که صاحبان ذوق عربی را تحت تأثیر قرار می‌دهد.»^۴ نظریه اعجاز تأثیری

۱. همان، ص ۲۱۶.

۲. ر.ک: دلائل الإعجاز فی علم المعانی، جرجانی، ص ۴۹۸ - ۵۰۸؛ تاریخ النقد الادبی عند العرب، احسان عباس، ص ۲۶.

۳. ر.ک: تفسیر القرآن العظیم، ابن کثیر، ج ۱، ص ۱۰۹.

۴. «... و إنما يدرك بعض الشيء منه [اعجاز القرآن] من كان له ذوق بمخالطة اللسان العربي و حصول ملكته فيدرك من إعجازه على قدر ذوقه» تاریخ ابن خلدون، ج ۱، ص ۷۵۹.

همچنان ادامه یافت و در آثار مشاهیری همچون سیوطی (م ۹۱۱ ق) جایگاهی مستقل به خود اختصاص داد.^۱

این دو تقریر از نظریه اعجاز تأثیری در قرون بعدی و نوشته‌های برخی دیگر نیز حضور یافت و رفته‌رفته ولی گاه با چراغ خاموش راه خود را باز کرد. نویسندگان اعجاز هر چند دامنه وسیعی از بحث را به آن اختصاص ندادند، لیکن بر آن تأکید کردند و این روند همچنان ادامه یافت.

در قرن چهاردهم، شاهد افزایش کمی طرفداران اعجاز تأثیری نسبت به قرون گذشته و افزایش تنوع تفسیرهای کیفی آن هستیم. در این قرن، نویسندگان بیش از پیش به چگونگی و چگونگی این وجه اعجاز و تفکیک آن از اعجاز بیانی توجه نشان دادند و در برخی آثار تلاش شد برای آن ساختاری ارائه شود. نمونه چنین جهشی را می‌توان در آثار هبة‌الدین شهرستانی (۱۳۸۶ ق) یافت. بی‌مورد نیست اگر ادعا شود کسی به مذهب شهرستانی بر جذبات روحی قرآن تأکید نکرده است. او پس از برشمردن بیهوشی که گذشتگان برشمرده‌اند، راز اصلی اعجاز را جذبات روحی قرآن دانست. این ادعا کرد که نمی‌تواند آنچه را با تمام وجود دریافته است، مستدل ارائه کند. البته چنان‌که اشاره شد - این نظریه طرفدارانی از گذشتگان نیز دارد، ولی به نظر می‌رسد کسی مانند او بر آن تأکید نداشته است.

سیدقطب، زرقانی، رافعی، خطیب، معرفت، ماسری، غالی، فرید وجدی و برخی دیگر نیز هر یک به سهم خویش و با بیانی، به این وجه اعجاز توجه کرده‌اند.

از ویژگی‌های دیگر تبیین اعجاز تأثیری در قرن چهاردهم می‌توان به بررسی عوامل آن بیش از آنچه تا پیش از این قرن بیان شده بوده، اشاره کرد. چنین ساختاری را می‌توان در برخی مقالات یافت که در ادامه معرفی می‌شود.

۱. ر.ک: معترك الاقران فی اعجاز القرآن، سیوطی، ج ۱، ص ۲۴۲ - ۲۴۴.

۲. تزییه تزییل، شهرستانی، ص ۱۲۶.